

Neotkriveni potencijali prašnjavih rukopisa

Josip Tomec, *Virje 1897. – 1904. Zbornik za narodni život i običaje, knjiga 62.* (priredili: akademik Dragutin Feletar, prof. dr. sc. Anđela Frančić i dr. sc. Joža Horvat). Zagreb – Virje: Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, 2021.

Fraza o razumijevanju budućnosti (u)poznavanjem činjenica prošlosti počiva u nizu krilatica kojima se u djelima različitih humanističkih disciplina te produktima popularne kulture promiče potreba za što boljim usvajanjem znanja o minulim vremenima. U praksi se, međutim, nerijetko ta uputa svede na puko reproduciranje općepoznatih podataka, posebice kada je riječ o osnovnoškolskim i srednjoškolskim programima povijesti. Upoznati prošlost iz pera autentičnoga nehistorika, aktivnoga sudionika događaja, a još više onu koja izmiče uobičajenim društveno-političkim interesima, sve donedavno bilo je uvjetovano dugotrajnim arhivskim i inim istraživanjima, iz niza razloga pretežno nedostiznima širim slojevima publike. Kada su u novije doba angažmanom Odsjeka za etnologiju Hrvatske akademije znanosti i umjetnosti na svjetlo dana izašli prvi etnološki rukopisi,² među kojima je i zapis Josipa Tomca, situacija se stubokom izmijenila. Spomenuto djelo objavljeno je 2021. kao 62. knjiga *Zbornika za narodni život i običaje*, a opisuje u svoj punini život Virja na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće. Priređivački tim čine istaknuti stručnjaci: akademik Dragutin Feletar, voditelj Akademijina Etnološkoga odsjeka, te dvoje filologa, prof. dr. sc. Anđela Frančić i dr. sc. Joža Horvat.

U prikupljanju etnološke građe koja se podastire u monografiji *Virje 1897. – 1904.*, ali i u drugim monografijama nastalima diljem Hrvatske (manjim dijelom i u inozemstvu), zapisivači su vođeni Radićevom *Osnovom za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu* iz 1897. godine. Riječ je o svojevrsnom upitniku kompozicijski podijeljenom u 12 cjelina. Svaka se od tih cjelina dalje dijeli na potpoglavlja: u 5. cjelini, primjerice, koja se bavi problematikom rada, dolaze

² Ovdje navodimo samo neke od etnoloških monografija (ili njihovih dijelova) koje su objavljene u posljednjih desetak godina, u okviru *Zbornika za narodni život i običaje* ili kao samostalne cjeline: Dobroslav Bono Nedić i Petar Draganović. *Toliški kraj koncem 19. i početkom 20. stoljeća* (2014.); Fran Novljan. *Boljun. Kmiecki život i užanci. Etnološka monografija 1898. – 1899. i 1950. – 1960.* (2014.); Luka Lukić. *Opis sela Klakarja 1905. – 1953.* (2020.); Ivan Filakovac. *Župa Retkovci 1898. – 1902.* (2020.). Zahvaljujem dr. sc. Klementini Batini na ljubaznom ustupanju popisa objavljenih djela.

dvije glavne podcjeline podnaslovljene V.A *Sprave i oružje* te V.B *Poslovi*. U potonjoj se luče opisi pojedinih (onodobnih) ljudskih djelatnosti: lov, gojenje stoke, obrađivanje zemlje itd. Svih 12 cjelina tematski pokriva sve aspekte ljudskoga života, od pravnih, obiteljskih i drugih međuljudskih odnosa te prikaza tadašnjih uvjeta života, običaja i vjerovanja do najintimnijih detalja svakodnevice. Josip Tomec, ponesen idejom skupljanja baštine, čije zametke svakako valja tražiti i u osamdesetak godina starijoj *Okružnici* (1813.) biskupa Maksimilijana Vrhovca, građu je počeo prikupljati odmah po objavi *Osnove*. Proces je trajao punih sedam godina, uz brojne prepreke i zastoje u radu, o čemu nam zorno svjedoči njegova korespondencija s Dragutinom Boranićem i Antunom Radićem. Tomčeva pisma sačuvana su i u arhivu Odsjeka za etnologiju HAZU, a dio njih prikazan je u uvodnoj studiji akademika Feletara. Iz njih se naziru teškoće koje su znane i današnjim terenskim istraživačima humanističkih struka, napose dijalektolozima, a tiču se problemā s pronalaskom ispitanika voljnih za suradnju, pitanja pouzdanosti dobivene građe te otežavajućih okolnosti rada zbog različitih drugih poslova, u ono vrijeme mahom poljoprivrednih, koji su zapisivačima oduzimali i vrijeme i snagu. Središnji i najopsežniji dio knjige čine zapisi redosljedom pitanja u upitniku. Knjiga je opremljena i trima dodatnim poglavljima: dijalektološkom obradom Tomčeva jezika, Tekstološkim osvrtom te Rječnikom manje poznatih riječi i izraza. Potpisuju ih Anđela Frančić i Joža Horvat. Vremenski jaz između nastanka rukopisa i današnjega doba obilježen je strelovitim tehnološkim napretkom i globalizacijskim procesima koji su posljedično ostavili pečat ne samo u načinu života te kolektivnoj svijesti govornika hrvatskoga jezika već i u ortografiji i jeziku kao takvom, na svim jezičnim razinama. Leksička je razina ipak najpropusnija i najotvorenija u posuđivanju jezičnih elemenata, pa je i leksički inventar već poslovično poprištem najvećih promjena u sustavu. Zbog toga su opširne napomene o priređivačkim postupcima i dobrodošle i nužne. Osobito je u tom kontekstu važan već spomenuti Rječnik, s opširnim izborom leksemā i s leksikografskom obradom koja daleko nadilazi skromne zahtjeve aneksnih popisa manje poznatih riječi. Uza svaku riječ navedena je pripadnost prema vrsti, a uz imenice i podatak o kategoriji roda, što se posebno zahvalnim pokazalo kod onih imenica čiji oblici ne odgovaraju današnjima (usp. **betvo** *im. s. lž.* – dalje se u zagradi navode i potvrde koje ukazuju na dvojnost roda: G jd. betva; N mn. dve betve). Naravno, budući da je riječ o ograničenu korpusu, za mnoge diskutabilne riječi u građi, pa tako ni u Rječniku, nema potvrda za oblike koji bi nam pomogli u rasvjetljavanju morfoloških zavrzlama. No, to nimalo ne umanjuje ambiciozno postavljen zadatak da se u zadanim okvirima iscrpi što više podataka, koji je na kraju dvojac Frančić – Horvat u potpunosti ispunio.

Vrijednost toga ukoričenoga rukopisa ogleda se iz više perspektiva, uzimajući u obzir širi znanstveni, geografski, društveni i povijesni kontekst, ne samo podravski. Naime, iako se (p)opisuje baština podravskoga čovjeka, a u pojedinim pasusima govori o lokalnim toponimima i antroponimima poznatima samo virovskim starosjediocima, glavnina tema dotiče se, makar rubno, univerzalnih ljudskih vrijednosti, osjećaja i stavova. U tom kontekstu, brojni su savjeti zabilježeni među tadašnjim virovskim seljacima i danas aktualni: „Hrđave i zločeste ljude narod prezire, mikava se njihovog društva i razgovora. Neče s njima občiti jer se narod drži one narodne rečenice: ‘Ne pitaj što je kakov, nego gledi s kim se druži, onda mam znaš kakov je.’“ (str. 211) Nadalje, u novije vrijeme sociolingvističke studije u fokus svojih istraživanja stavljaju i poziciju dijalekata u suvremenom društvu. Rezultati takvih istraživanja uglavnom nisu povoljni za ugled kajkavskih govora, unatoč brojnim nastojanjima da se takva jezična klima izmijeni. Sudeći prema jezičnim identifikacijama Podravaca s kraja 19. stoljeća, percepcija kajkavskih govornika o kajkavskom kao nezgrapnom govoru seljaka i njihova težnja prema štokavštini kao nečem boljem i poželjnijem starijeg je datuma: „Virovec se sam priznaje da mu govor nije onako lep kako je drugde. Recimo, veli Virovec da okre Belovara narod najlepše govori. Zato, kad vojnik otide u vojničtvo, svoj govor napusti pa poprima štokavski. To je znak da se srami svojim govorom.“ (str. 99) Lokalni govor poprima bolji status, svjedoči dalje Tomec, u komunikaciji s kojim govornikom, također kajkavcem, iz susjednoga mjesta, radi pretjerana naglašavanja pripadnosti pojedinomu kolektivu. Obrasci suvremenoga jezičnoga ponašanja govornika kajkavskoga izričaja naslijeđeni su, očito, iz davnijih dana. U tom svjetlu etnološki rukopisi, pa tako i virovski, mogu poslužiti kao pomoćno oruđe u istraživanjima percepcijske dijalektologije, odnosno u istraživanjima izravno potvrđenih jezičnih stavova govornika hrvatskoga jezika iz starijih razdoblja. S obzirom na to da je cijelo jedno poglavlje Radićeve *Osnove* posvećeno upravo toj problematici, jasno je koliki potencijal imaju ovakva vrela u prikazu razvoja misli samih govornika o jeziku kojim se služe te u prikazu bilježenja promjena (i razloga promjena) u odnosu prema tom jeziku.

Promatramo li ga pak s gledišta povijesne dijalektologije, u slučaju monografije *Virje 1897. – 1904.* riječ je o izvoru s visokim stupnjem dijalektološke relevantnosti, s obzirom na to da ga je pisao izvorni govornik.³ Tomec se, doduše, borio sa štokavskim interferencijama, kako u svojem idiolektu, tako i s ispitanicima srednje životne dobi kojima su stariji izrazi bili predmetom poruge. Iskreno to razlaže u pismu koje upućuje Antunu Radiću već koncem 1897. završivši zdvoj-

³ Uz to, u Radićevoj *Osnovi* jedna od glavnih uputa posvećena je upravo autentičnomu bilježenju glasova, oblikā i leksemā.

no besjedu priznanjem da bi „najvoleši pisati književno“ (str. 22). Stotinjak godina kasnije istraživači jezika virovskoga rukopisa došli su do zaključka da je u Tomčevu diskurzu, unatoč brojnim primjerima prebacivanja kodova, ipak riječ o izričaju kojem je u supstratnom sloju virovska kajkavština (str. 64). Valja uz to imati na umu da su brojne nesustavnosti u tekstu dobrim dijelom posljedica i Tomčeve nesigurnosti. U svakom slučaju, posve je razvidno da ni u prošlosti nije postojao idealni, NORM⁴ govornik, ni idealni ogled govora, imun na ina jezična naslojavanja. Činjenica je to koja mnogo govori današnjim dijalektolozima.

Uz fonološke i morfološke značajke, tekst Tomčeva zapisa nudi nam uvid i u pravu riznicu podravskoga leksičkoga blaga, pri čemu se jasno nazire preplitanje staroga slavenskoga leksika s novijim, nenaslijeđenim elementima, mahom posuđenima iz njemačkoga i mađarskoga jezika. Početak proučavanja leksičke razine podravskih (pa i općenito kajkavskih) govora računa se u hrvatskoj filologiji od rasprave Franje Fanceva (1907). Fancevljev nevelik popis virovskih leksema u drugoj je polovici 20. stoljeća (1973.) dopunio Josip Herman. Prema kraju stoljeća praznine su u proučavanju podravskoga leksika upotpunili radovi i dijalektni rječnici Jele Maresić, Mije Lončarića i drugih. Ne smijemo zaboraviti ni da je građa iz govora Virja (OLA punkt br. 32) uvrštena u izradu višesveščanoga *Općeslavenskoga lingvističkoga atlasa*, projekta koji u geolingvističkim naporima povezuje gotovo sve slavenske zemlje još od 1958. godine. Za razliku od brojnih drugih, posve neistraženih kajkavskih govora, govor Virja zaokuplja tako pozornost istraživača od samih početaka razvoja hrvatske dijalektološke misli i danas nam on nije nepoznanicom. U tom je smislu monografija *Virje 1897. – 1904.* dodatno produbila naša jezična znanja o sjeveroistočnom odvjetku kajkavskoga narječja te omogućila pogled u šire dijakronijske procese njegova razvoja.

Uzevši sve navedeno u obzir, razvidno je da su jezici etnoloških monografija svakako manje (ili čak nimalo) izloženi književnim stilizacijama, što je u jeziku dijalektalne književnosti neizbježan čimbenik. Zbog toga su upravo ta djela, a među njima i virovski predstavnik, u duhu njegovanja i primjene načela zaštite nematerijalne kulture izvrsni predlošci u različitim nastavnim temama zavičajnoga karaktera. Načelo zavičajnosti jedan je od ključnih postupaka u poučavanju hrvatskoga jezika. Ono „(..) polazi od zahtjeva da se u nastavi književnog jezika iskoristi učenička imanentna gramatika, što najčešće znači – gramatički sustav zavičajnog narječja koji se više ili manje ne podudara sa sustavom knji-

⁴ NORM – akronim kojim se u metodološkim postavkama dijalektoloških istraživanja (pr)opisuju osobine tzv. idealnoga ispitanika. On je, ukratko, „nonmobile, older, rural, male“ (Chambers, J. K.; Trudgill, Peter, ²2004. *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press, str. 29).

ževnoga jezika“⁵. Usvajanje leksičkih razlikovnosti kontrastivnom metodom, ali i značajki drugih jezičnih razina, pokazalo se dosad u nastavnim procesima kao primjer dobre prakse. Kao osobito uspješan model usvajanja normativne gramatike suvremena metodička istraživanja izdvajaju model poučavanja pomoću učenikove imanentne gramatike.⁶ U svjetlu tih spoznaja logičnim se nameće zaključak da su jezici etnoloških monografija, lišeni ikakvih estetskih zahtjeva, primjereni metodički predlošci koji su zasićeni jezičnim podacima na svim razinama. Osim toga, njihov je sadržaj životan, naracija mjestimice poprima obilježja živa pripovijedanja, a lepeza najrazličitijih tema nudi za svakoga ponešto... Sve to čini ih prilagođenima učenicima gotovo svih uzrasta.

Na koncu, značaj etnološkoga rukopisa iz Virja mjeri se, razumljivo, i kriterijima klasične etnologije. Uz sveobuhvatan prikaz tradicijskoga života, poseban se doprinos objavljena djela zrcali u zbirci oblikā usmene književnosti, među kojima prevladavaju epske vrste, pripovijetke i poslovice. Potonje su donesene u zadnjem poglavlju (XII. IZKUSTVO, ZNANJE I MUDROVANJE), a prve u 10. poglavlju, koje je zapravo cijelo posvećeno usmenoknjiževnomu stvaralaštvu. To, međutim, nisu jedina mjesta u knjizi u kojima pronalazimo ostvaraje narodnoga umijeća. Književnim je interpolacijama prošaran cijeli tekst, a posebno u onim poglavljima u kojima se opisuju segmenti privatnoga života. To je izrazito uočljivo u opsežnom prikazu svatovskih običaja, pa čitatelj stječe dojam da je svaki korak svadbenoga protokola bio popraćen nekim oblikom usmenoga izričaja. Ilustracije radi, donosimo ovdje prvih nekoliko stihova pjesme kojom je mladenka praćena iz roditeljskoga doma: „Zletela je vtica z majkinoga krilca / I odletela vu dragoga dvore. / Pazi, vtica, pazi kam boš letela, / Kamo boš letela, koga boš ljubila.“ (str. 296)

Na kraju opsežnoga izdanja od 493 stranice Frančić i Horvat napominju da je knjiga namijenjena „znanstvenoj i stručnoj javnosti te široj društvenoj zajednici“. U nastavku nabrajaju i profile istraživača kojima će biti vrijednim alatom u svakodnevnu radu: „U njoj će obilje vrijedne građe pronaći etnolozi, kulturni antropolozi, folkloristi, povjesničari, geografi, sociolozi, demografi, jezikoslovci, proučavatelji tradicijskoga književnog stvaralaštva, nastavnici i svi zainteresirani za život u Virju i okolici prije stotinjak i više godina.“ (str. 489) Sve i da virovski rukopis nema sve dodatne mogućnosti analize i primjene, nabrojene i u ovom prikazu i u sažetku priređivača, vrijednost teksta sama po sebi neupitna je i velika za poznavanje podravske, kajkavske te cjelokupne hrvatske tradicije i

⁵ Težak, Stjepko, 1997. *Teorija i praksa nastave hrvatskog jezika*. Zagreb: Školska knjiga, str. 97.

⁶ Alerić, Marko, 2006. Imanentna gramatika u ovladavanju standardnojezičnom morfoloijom. *Lahor*, 2, str. 203.

kulture. Monografija će, ktomu, za stanovnike Podravine (neovisno o njihovim profesionalnim i inim usmjerenjima, društvenim položajima ili stupnju obrazovanja) imati zasigurno status vrijedne obiteljske ostavštine, i to one koja budi topla i draga sjećanja. Priče ispričane u liku sveznajućega pripovjedača Josipa Tomca ne razlikuju se mnogo od onih koje su današnjoj srednjoj generaciji pričali bake i djedovi, a koje su oni sami usmenom predajom baštinili od svojih predaka. U suvremeno doba, kada se u javnom prostoru kontinuirano stvara slika posvemašnje nivelacije raznolikosti i bogatstva tradicijske kulture, svaki je obrazac perpetuacije toga bogatstva hvalevrijedan. Jedan od tih modela baštinskoga očuvanja jest i obnova interesa za stare etnološke rukopise, zbog čega cijelomu priređivačkomu timu treba čestitati na objavljenu virovskom izdanju, a ostale zaljubljenike u starine poticati da i oni krenu put požutjelih papira.

Marina Marinković